

§ 10. Етнічна мозаїка Великого Степу

Пригадай поняття «кочовик» та «кочове скотарство».

Які кочові спільноти існували на теренах Причорноморських степів у стародавні часи?

Яку роль відіграли кочові народи у Великому переселенні народів?

1. Суспільство кочовиків.

Кочові спільноти — без постійного місця проживання, які регулярно переміщуються з місця на місце. Кочові скотарі випасають стада домашньої худоби, переганяючи або супроводжуючи її таким чином, щоб уникнути виснаження пасовищ. Кочівництво є способом життя, адаптованим до неродючих регіонів, таких як степ, пустеля, гірські рівнини, де мобільність є найефективнішою стратегією для використання обмежених ресурсів. Деякі кочові народи також можуть переселятися, щоб здійснювати набіги на осілі громади землеробів або щоб уникнути ворогів.

Поміркуймо!

Чому кочові скотарі не можуть перебувати на одному місці тривалий час?

Які виклики робить кочовий спосіб життя перед кочовими спільнотами?

Основою харчування скотарів є м'ясо та молоко худоби, такої як велика рогата худоба, коні, кози, вівці, верблюди або яки. Шкіра тварин та вовна використовувалася для виготовлення одягу та розбірного житла, гній — для палива. Майно кочовики перевозили теж за допомогою худоби.

Надлишок виробленої продукції кочовики могли вимінювати на продукти землеробства, садівництва та ремесла. Оскільки кочовики мали на той час сучасні засоби пересування, вони могли виступати посередниками у торгівлі між далекими спільнотами та мати від цього зиск.

Поміркуймо!

Поміркуй, чому деякі кочовики на літніх стоянках займалися землеробством?

Чому кочовим народам було вигідно, щоб через їх землі проходили торгові шляхи?

Розгляньте половецькі кам'яні статуї. Як на їх основі учені досліджують одяг кочовиків?



Ілюстрація половецькі кам'яні статуї (XII-XIII ст.).

Тимчасова стоянка кочовиків або територія, де вони кочують називалася

кочовище (кош, кіш). У межах кочовища ставилися житла кочовиків, вози та господарські споруди для худоби. Окрім кочовищ кочівники могли мати селища, городища або міста, де жили напівосіло.

Свідчать документи

Із «Літопису руського» про похід на половців (1116 рік)

У сей же рік послав Володимир сина свого Ярополка, а Давид [Святославич] сина свого Всеволода на Дон, і взяли вони три городи: Сугров, Шарукань, Балин. Тоді ж Ярополк привів собі жону [Олену], красиву вельми, яського князя дочку, взявши [її] в полон.



Ілюстрація «Вежа» - пересувні житла половців (Радзивілівський літопис).

Ілюстрація. Ногайські татари Християн Гейслер. 1804.

Поміркуймо!

Поміркуй, які повинні бути вимоги до місця стоянки кочівників?

Розглянь ілюстрацію житлами кочівників. Опиши переваги та недоліки такого житла.

Що спільного у житлі кочівників та туристичних наметах?

Які факти можна встановити за уривком «Літопису руського»?

Більшість кочівників зазвичай пересуваються в межах одного регіону і не подорожують дуже далеко. Оскільки вони зазвичай кружляють навколо певної території, утворюються спільноти, які зазвичай знають, де знаходяться інші. Ці групи засновані на родинних і шлюбних зв'язках або на офіційних угодах про співпрацю. Більшість рішень приймає рада дорослих чоловіків, хоча деякі племена мають вождів.

Степові народи з дитинства привчали хлопців до верхової їзди, володіння зброєю, здатності діяти у команді під керівництвом лідера.

Характерною рисою стародавньої євразійської кочової культури була дискримінація людей похилого віку. Саки зазвичай страчували людей, коли вони були занадто старими, щоб працювати. Сяунну в час скрути чи воєн переставали годувати літніх людей.

Поміркуймо!

Чому кочовики зазвичай кочують одним і тим же маршрутом?

Чому степові суспільства високо цінували саме молодих чоловіків?

Кочові спільноти традиційно жили ордами, які вели війни за вигідні для господарювання землі. Проте, за певних умов могли постати імперії кочівників, які іноді також називають степовими імперіями. Як правило, великі державні утворення кочовиків створювалися, коли активний лідер племені хотів встановити контроль над багатим торгівельним шляхом.

«Орда» (від тюрського «зібрання») – спільнота, плем'я кочових народів Євразійського степу.

Деякі кочові імперії поставали шляхом завойованої землеробської держави, з метою використання праці та статків її населення. За такого перебігу історії кочові володарі можуть розчинитися серед підкорених народів або поглинути їх. Саме таку долю пережили в Європі кочові болгари та угорців.

Поміркуймо!

Поміркуй, яка основа створення скіфської держави?

Досліди історію кочових болгарів та угорців. Який з них розчинився в серед підкорених землеробів, а який їх поглинув?

Євразійські степові кочівники поділяли спільні земні космологічні вірування, засновані на темах поклоніння небу. Давньотюркські міфи про походження часто згадують печери чи шахти як джерело їхніх предків, що відображає важливість виготовлення заліза.

«Тенгріанство» – сукупність язичницьких вірувань народів Азійського степу, що засновані на шаманізмі та анімізмі, вірі в бога неба Тенгрі, який вважається уособленням всесвіту.



В ранньому середньовіччі деякі кочові спільноти почали ототожнювати Тенгрі з єдиним богом монотеїстичних релігій та приймати юдаїзм, християнство чи іслам.

Поміркуймо!

Пригадай (з'ясуй), що таке шаманізм та анімізм.

Порівняй тенгріанство із релігією давніх греків та римлян.

2. Хозарський каганат.

Наприкінці VI століття н. е. кочовий народ хозарів заснував велику торгову імперію, що охоплювала територію між Дніпром на заході та Аральським морем на сході, Середнім Поволжям на півночі та Кавказькими горами на півдні. Протягом 650–965 рр. Хозарський каганат контролював західні марші Шовкового шляху в відігравав ключову роль перехрестя між Китаєм, Близьким Сходом, Руссю та Візантією.

«Каганат» (від тюрського каган — «великий хан») — назва імперій кочовиків Євразії.

Деякі історики вважають, що титул перших Київських князів був «каган». Свої висновки вони роблять на основі ряду писемних джерел, де правителів Русі, зокрема Володимира Святославовича та його онука Святослава Ярославича, названі каганами.

Поміркуймо!

Чому правителів Русі могли називати каганами?

Каганат був типовою імперією. Крім панівного народу хозарів, в ньому мешкали тюркські, слов'янські, угро-фінські, іранські народи.



Ілюстрація. Карта Хозарського каганату

Свідчать документи

Із «Літопису руського» про похід на половців (1116 рік)

А хозари брали [данину] з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці — стільки від диму.

Поміркуймо!

Які дані про Хозарський каганат надає історична карта?

Про які дані свідчить літопис? На які території слов'ян поширювалася влада хозарів?

Основою господарства Хозарського каганату була торгівля власною продукцією та посередництво у торгівлі інших народів. Кочові спільноти розводили та продавали овець і велику рогату худобу. Осілі — займалися землеробством та садівництвом. Деякі прибережні спільноти займалися рибальством. У містах розвивалися ремесла. Хозари були одним із постачальників рабів на мусульманський ринок. Рабів набирали з полонених із північних земель Євразії.

Поміркуймо!

Які види господарювання хозар сприяли взаєминам із сусідніми народами, а які ні? Поясніть свою думку.

Верховна влада Хозарії ділилася між двома правителями: кагана і бека. Каган мав військову та духовну владу. Його посада передавалася в межах одного роду за прийнятою у кочовиків системою від старшого брата до молодшого. Проте, з часом реальна влада опинилася у іншого співправителя

— бека. Владу в родині бека передавали від батька до сина. Саме бек мав реальну владу та керував державою, доки каган ізольовано жив у своєму палаці. Каган покидав палац заради здійснення урочистої професії чи керівництва військом у поході.

Спочатку основною військової сили хозар було кінне ополчення. На вимогу хозар залежні народи виставляли свої військові контингенти. З часом основою війська стала наймана кінна гвардія мусульман, яку підсилювали найманці з інших народів.

Поміркуймо!

Визнач сильні та слабкі сторони розподілу влади у каганаті.

Пригадай, які народи стародавнього світу теж мав двох співправителів.

Як змінилася система формування війська каганату? Які загрози становила опора країни на війська найманців?

Вважається, що традиційною релігією хозарів було тенгріанство. Проте, багатоетнічне населення Хозарського каганату сповідувало різні релігії: язичництво, християнство, іслам, юдаїзм. За свідченнями єврейських богословів того часу, у VIII столітті правляча еліта хозарів прийняла юдаїзм. Проте масштаби переходу до юдаїзму народів Хозарського каганату залишаються невизначеними.



Ілюстрація. Хозарська «монета Мойсея», датована бл. 800. На ній написано арабськими літерами «Мойсей — посланець Бога» замість звичайного мусульманського тексту «Мухаммед — посланник Бога».

Поміркуймо!

Сусідні до хозарів народи змінювали традиційні релігії на користь ісламу чи християнства. Поміркуй, чому хозари могли обрати юдаїзм?

Про які факти свідчить хозарська монета?

У X столітті через внутрішні конфлікти каганат ослаб. Князь Русі-України Святослав у союзі з місцевими кочовиками розгромив каганат. Хозарія, як окрема спільнота зустрічається в історичних джерелах до приходу в Причорноморські степи монголів.

Історикам не вдається чітко з'ясувати долю хазарів після падіння їх

імперії. Висловлювалися думки щодо їх участі в утворення багатьох народів, зокрема, хазарейців, угорців, казахів, українського і донського козацтва, кримчаків та караїмів. Наприкінці XIX століття з'явилася теорія про те, що центральноєвропейські євреї походять від хазарських євреїв. Лінгвістичні та генетичні дослідження не підтвердили теорію зв'язку хозар з єврейством.

Свідчать документи

Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін (1710)

«Так і стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським, спочатку був піднесений славою безсмертною, розлогими володіннями та лицарськими відвагами, якими наводив страх не тільки на навколишні народи, а й на саму Державу Східну (Імперію ромеїв), тому східний володар, прагнучи жити вічно в мирі з ним, одружив свого сина з дочкою князя козарського.»

Поміркуймо!

Пригадай, коли і чому зародився фемінізм у світі та Україні?

Поміркуй, чому українські жінки створювали окремі організації?

Які висновки можна зробити на основі промови Мілени Рудницької?

3. Монгольська імперія.

Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії кочові народи утворили могутню Монгольську імперію. Почалося все 1206 р., коли кілька монгольських племен проголосили хана Темучина Чингісханом (що означає «могутній хан»). Чингісхан на чолі об'єднаного війська почав завойовницькі походи: 1211-1215 роки він захопив Північний Китай, у 1216-18 роках – Каракитайське ханство в середній Азії, у 1219-1221 роки – Хорезмійську імперію, у 1222–1227 роки – Західну Ся в Центральному Китаї.

Перемоги монголів ґрунтувалися на кількох причинах. Чингісхан запровадив у війську жорстку дисципліну, воєначальників відбирав на основі особистих здібностей. Завдяки коням

монголи були мобільними при пересуванні та швидкими на полі бою. Він і його спадкоємці залучали до свого війська вояків та спеціалістів підкорених народів, переймав сучасну військову техніку. Щоб стимулювати



Відео «3 історії зброї.
Монгольська шабля»
(тривалість 02 хв 02 с)
<https://cutt.ly/fodnagh>

представників різних народів до зусиль у бою було запроваджено систему поділу здобичі серед успішних вояків.



Історичні подробиці

Сучасний український історик Борис Черкас писав про монгольське військо: «На потрібній ділянці фронту монголи уміли створити перевагу. Монголи могли швидко зібрати війська і перекинути на велику відстань. Військо монголів було добре кероване, вистачало офіцерського складу. Завдяки поєднанню цих чинників вони перемагали».



Монгольське військо
(історична реконструкція)

1. Опишіть військову тактику монголів. Хто становив основу їхнього війська?
2. Яку зброю використовували монголи?

Монгольські завоювання. Утворення Монгольської імперії



Діємо: практичні завдання

1. Визначте етапи збільшення монгольських володінь.

2. Які території доєднали до Монгольської імперії спадкоємці Чінгісхана?
3. З яких частин складалася Монгольська імперія?

Для походу на західні землі була утворена окрема військова і управлінська територіальна одиниця Монгольської імперії – Золота Орда.

«Золота орда» (або Улус Джучі) — держава кочовиків у степах Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру, що існувала у 1240-1502 роках (незалежна – з 1260-х рр.).

Під командуванням онука Чингісхана Батия монголам вдалося підкорити Волзьку Болгарію, Аланію, Залісся (угро-фінські володіння князів Русі), Половецький степ. Включивши підкорені народи до свого війська, монголи здійснили походи до Русі, Угорщини, Польщі, Хорватії, Сербії, Болгарії, Латинської імперії та Австрії.

Королівство Руське як Болгарське царство та Візантійська імперія стало союзником та данником Золотої орди. Лишилося мало історичних джерел про долю роздроблених Київського та Чернігівського князівств. Руські королі вважали ці землі частиною своєї держави, про що свідчать деякі європейські джерела. Проте більшість сучасних істориків вважають, що уділи цих князівств були залежними від Орди данниками. Більшість території колишнього Переяславського князівства перебувала під безпосередньою владою ханів Золотої Орди, а його митрополія перенесена до столиці ханства – Сараю.

Поміркуймо!

Які народи Європи монголи включили до складу своєї держави, а які не змогли? Поміркуй, чому?

Чому через кілька десятиліть після смерті Чингісхана Монгольська імперія розпалася на окремі держави?

Чому сучасним історикам складно визначити особливості стосунків русько-українських князівств та Золотої Орди?

Спадкоємність Чингізидів. Влада країні успадковувалася тільки серед нащадків Чингісхана. Хан мав абсолютну владу, був верховним правителем та командувачем війська.

Релігійна свобода. Країна вирізнялася політикою релігійної свободи. Це дозволяло різним релігійним спільнотам, зокрема мусульманам, християнам та вірних інших віросповідань, жити поруч та практикувати свої релігійні традиції.

Розквіт міст. У країні процвітали міста як торгові та культурні центри. Столицею було місто Сарай на Волзі.

Особливості
Золотої Орди

Ресурси. Держава володіла багатими ресурсами, включаючи золото. Торівля зазнала піднесення завдяки географічному положенню Золотої Орди на шляхах між Східною та Західною Європою.

Культурний обмін. Країна підтримувала культурні зв'язки з Європою, Персією, Китаєм і Індією, що сприяло обміну знань, розвитку мистецтва та науки.

Падіння та розпад. Країна мала внутрішні конфлікти, які завершилися роздібленням і втраті контролю над територіями. На початку XV століття вона розпалася на кілька окремих держав, які зазнали завоювань інших держав, таких як Московія та Тимурідська імперія

Назва столиці Золотої орди Сарай походить від перського *sarāi* — "палац". Ця лексема присутня у таких географічних назвах:

Бахчисарай (крим. *Ваḡḡasaray*) — столиця Кримського ханства, у дослівному перекладі з кримськотатарської мови означає «сад-палац».

Сараєво — столиця Боснії і Герцеговини, отримала свою назву від палацу, побудованого в середині XV століття.

Поміркуймо!

Проаналізуй схему. Визнач сильні та слабкі сторони Золотої Орди.

Які дані про цю країну тобі хотілося б дізнатися додатково? Знайди ці дані за допомогою мережі Інтернет.

У Золотій Орді існували постійні конфлікти за владу між головними ханами та правителями областей. Ці конфлікти призвели постійних міжусобних воєн та послаблення країни. Ситуацію ускладнювали зовнішні загрози, такі як війни з Литвою та середньоазійськими Чингізидами. У середині XIV століття окремі ханства і князівства здобувають все більше самостійності, а у XV столітті вони стають незалежними. Найбільшими з них були Кримське, Казанське, Астраханське, Казахське, Узбецьке, Сибірське ханства, Ногайська орда, Московське, Тверське, Рязанське князівства.



Ілюстрація. Монета хана Золотої орди Джанібєка (1342–1357).

Поміркуймо!

Чому розпалася Золота Орда?

Чому серед спадкоємців Золотої орди є і ханства, і князівства?

Про які факти свідчить монета хана Джанібєка?

Запитання і завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «орда», «тенгріанство», «каганат», «Золота орда».
2. Чим унікальний устрій Хозарського



каганату?

3. Назвіть причини успіхів монгольських завоювань.

2. Перевір свої знання, виконавши онлайн-вправу.

II. Обговоріть у групі

1. Як склалися зовнішньополітичні стосунки між кочовими середньовічними державами та Руссю-Україною?

2. Чому правителі кочових імперій змінювали релігію тенгріанства на монотеїстичні?

3. Чому кочові імперії намагалися підкорити землеробські народи?